

*кандидат філологічних наук,
докторант кафедри германських
мов і зарубіжної літератури
Кам'янець-Подільського
національного університету імені
Івана Огієнка*

ДИЗАБІЛІТИ ТА ІНВАЛІДНІСТЬ: ГЕНЕАЛОГІЯ ПОНЯТЬ

Дослідження ненормативної тілесності є надзвичайно актуальним та обумовлюється цілим спектром філософських, культурних, мистецьких, політичних, економічних та суспільних викликів, які постали перед людством в другій половині ХХ – початку ХХІ століть. Зміни торкнулися світоглядних основ західної цивілізації – деструкція антиномічних конструктів мислення, емансипація, мультикультурна лібералізація, боротьба за права людини та проти дискримінації, як-от: класової, расової, гендерної, сексуальної, етнічної чи тілесної природи.

Розвинені трансатлантичні національні культури гетерогенізуються в процесі прагнення до всеосяжної інклюзивності. Образ здорового чоловічого/жіночого стрункого і довершеного гетеросексуального тіла, який побутував протягом століть, втрачає свою актуальність, а гуманітарні науки все частіше звертаються до проблеми Інших, особливо людей з відмінним тілом. Ненормативна тілесність вже не сприймається як щось табуйоване чи заборонене, а радше як метафоризована індивідуальна або соціально-політична відмінність. Питання хвороби, стигми та ідентифікації фізичної чи психічної із сфери медицини стають інтересом психології, філософії, соціології, культурології, мистецтвознавства та літературознавства. Обравши європейський та прозахідний вектор розвитку, Українська держава робить перші кроки у цьому напрямку задля подолання системи закритості, упередженості та нерозуміння. Сумнозвісні та доленосні історичні події – Революція Гідності та війна на Сході – лише каталізували невідворотні зміни у ставленні до людей з обмеженими можливостями.

Об'єднавчим компонентом, який лежить на міждисциплінарному перехресті досліджень Іншої тілесності, є «disability studies» (студії або дослідження дизабіліті). Слово “disability” здебільшого перекладають як «інвалідність», тому логічним видавалося б використання студій чи досліджень інвалідності. Проте цей термін в українському контексті має напрочуд вузьке, здебільшого патологічне значення та не віддзеркалює у повній мірі всіх конотацій його англійського відповідника. Обмежене розуміння призвело до негативного маркування вітчизняним суспільством цього поняття. Коріння проблеми лежить у радянському підході до вирішення проблем неповносправних людей, яких потрібно було ізолювати, закрити та відгородити за високими парканами спеціалізованих установ.

На межі тисячоліть із розгортанням метаантропологічного дискурсу в філософії відбулася переоцінка у ставленні до питань ненормативної тілесності. Вітчизняна наукова думка не залишилась осторонь цього процесу. Вперше на просторах нашої держави поняття дизабіліті вжила доктор наук, професор Вікторія Суковата. Аналізуючи конотаційні відмінності між східнослов'янським терміном «інвалідність» та англійським “disability” у своїй розвідці «Теорія “дизабіліті” та конструкції інвалідності в масовій культурі» вона окреслила особливості цього явища в межах різних соціокультурних систем – американської, західноєвропейської, радянської та пострадянської. Дослідниця констатувала, що саме останнє в повній мірі відповідає як ідеям рівноправ'я, емансипаторським рухам, ліберальній ідеології боротьби меншин проти дискримінації, так і загальнолюдським цінностям [4, с. 84–98].

Питання Іншого тіла не зосталось поза увагою і українського літературознавства. У своїй статті Тетяна Свербілова крізь призму соціальної моделі дизабіліті дослідила мотив подорожі у сучасному سینема-тексті [2, с. 488–505]. На відміну від Вікторії Суковатої, науковець послуговується словом дизабіліті, що, на наше переконання, є більш вдалим, ніж дизабіліті як відповідник англійському «disability» з огляду на мовно-фонетичні особливості української мови. Ми, погоджуючись із її варіантом, використовуємо саме термін дизабіліті у нашій статті та пропонуємо його не тільки для терміносистем новітнього вітчизняного літературознавства, а також інших гуманітарних дисциплін.

Окресливши окремі аспекти проблеми, обоє вчених не ставили собі за мету з'ясувати еволюцію самих понять, які застосовуються в академічному просторі дослідниками ненормативної тілесності. Таким чином, основним завданням нашої праці є визначення генезису термінів «дизабіліті»/«інвалід»/«інвалідність» в етимологічних площинах, діахронних зрізах та теперішніх синхронних зв'язках задля увиразнення їх теоретико-методологічних перспектив.

Слово «інвалід» має іншомовне походження. Воно прийшло до нас із німецької (Invalide) чи французької (invalides) мов та запозичене з латинського invalidus «слабкий, хворий», утвореного із заперечної частки in- «не» та прикметника validus «сильний, міцний», похідного від дієслова valere «бути сильним, міцним» [1, с. 301]. Проте французьке походження видається більш правдоподібним, оскільки саме у цій країні термін почав вживатися в юриспруденції. Французькі монархи вели численні військові кампанії, наслідком яких стало зростання числа скалічених солдатів. Королі Генріх II, Генріх III та Генріх IV покладалися на церковні інституції та благодійників у догляді за воєнними. Однак лише за правління Людовіка XIV намітився прогрес у вирішенні цієї злободенної соціальної проблеми. У своєму указі від 24 лютого 1670 року король розпорядився побудувати Будинок Інвалідів (фр. Hôtel des Invalides), щоб ті, хто проливали свою кров для захисту монархії, мали змогу провести решту своїх днів у спокої [14, с. 51].

Через півстоліття, маючи на меті максимально наблизити тодішню відсталу Росію до стандартів цивілізованої Європи, цар Петро Олексійович Романов (Петро I) видає низку указів (1710, 1720, 1722 та 1724 років), у яких уперше регламентувалися державно-інституційне та юридичне ставлення до людей з обмеженими можливостями. Таким чином, запозичений із французької мови термін «інвалід» почав вживатися в російській мові, про що свідчить «Толковий словарь живого великорусского языка» 1881 року Володимира Івановича Даля. У ньому зазначено, що інвалідами вважалися заслужені воїни, які відслужили в армії та нездатні до служби у зв'язку з каліцтвом, ранами чи старістю [5, с. 42]. На теренах України це поняття вочевидь почало побутувати у XVIII столітті через територіальну приналежність до Російської імперії. Інвалідами впродовж більше трьохсот років іменувалися виключно скалічені представники мілітарних організацій. Ситуація змінилась лише у XX столітті, що потверджує академічний тлумачний Словник української мови в 11 томах 1970 – 1980 років. У ньому інвалід – це «людина, що частково або повністю втратила працездатність унаслідок поранення, хвороби, каліцтва чи старості» [3, с. 24]. Ця дефініція залишилася незмінною із радянських часів і продовжує використовуватися сучасним українським мовознавством.

В англійському науковому просторі слово “invalid” вперше з’явилося у середині XVIII сторіччя в «Універсальному етимологічному англійському словнику» в розумінні «особи пораненої чи скаліченої на війні і непридатної до подальшої служби» (переклад мій – *Н. М.*) [9, с. 462]. Упорядники вказують на те, що воно запозичене із французької та латинської мов. Застосовувалися також його похідні – “invalidity” (недійсність) та “invalidate” (ослаблювати). Подібне вузьке застосування продовжилось і в XIX столітті, про що свідчить Британська енциклопедія. Саме в цей час були відкриті воєнні госпіталі у містах Челсі та Гринвіч для лікування травмованих піхотинців та моряків імперії на зразок того, що заснував Людовік XIV в Парижі [11, с. 299].

Ширшого значення термін «інвалід» набуває в американському академічному дискурсі, де вже з 1828 р. він використовувався для іменування будь-якої особи слабкої, немічної чи хворої [23, с. 996]. Така дефініція практично не зазнала суттєвих змін і була реалізована в лексикографічних джерелах XX – XXI століть як в США ([22, с. 506]; [25, с. 445]), так і Великої Британії ([20, с. 431]; [18, с. 856]) в узагальненому розумінні будь-кого, хто не в змозі доглядати за собою через хворобу, похилий вік чи травму. Для позначення самого стану інвалідності в англомовній літературі побутували поняття – *invalidism*, *invalidity*, *invalidhood* та *invalidness*, проте на сьогодні вони вважаються застарілими і здебільшого не вживаються.

Етимологічно “disability” походить із старофранцузького іменника жіночого роду “Disabilitie”, що перекладається як «безсилля». Одночасно вживалися прикметник “disable” (недієздатний) та дієслово “Disabler” (оголошувати когось неспроможним або робити безсилим) [12, с. 717]. Ці слова почали використовуватись в діловодстві у роки правління останнього монарха Англії з династії Ланкастерів Генрі VI (1421–1471), який під час та після Столітньої війни посідав ще й титул короля Франції. Вперше їх використав англійський суддя та письменник Томас де Літлтон у своєму «Трактаті про посвідчення». Його праця вважається вченими однією з перших у юриспруденції в галузі майнового права. Твір написаний так званою французькою законною мовою, яка була заснована на англо-норманському варіанті старонормандської та використовувалась у судочинстві середньовічної Англії аж до початку XVII сторіччя. Перше видання книги побачило світ у 1481–1482 роках і неодноразово перевидавалось [17]. З подальшим поступом наукового прогресу “disability” набуває все більшого поширення в академічній літературі Великобританії різних історичних періодів. Свідченням цього є «Словник французької та англійської мов» 1632 року, в якому воно співвідносилось з французьким “inhabilité” (непридатний чи позбавлений права, вартості) [6, с. 90]. Подібно “Invalide”, цей термін найбільше поширюється в юриспруденції, а доказом є «Технічний лексикон або універсальний англійський словник мистецтв і наук» 1708 року. Тут він розглядається в межах англійської правової системи, актів парламенту та монархії (Act of the Ancestor, Act of the Party, Act of Law, the Act of God) в значенні правової нездатності, яка наступала після визнання судом підозрюваних винними у зраді чи інших тяжких злочинах. На них та на членів їх сімей накладалися обмеження, наслідком яких була заборона на передачу у спадок належної їм власності. Варто зазначити, що практика такого покарання в основному застосовувалась до цілком здорових людей і в меншій мірі до психічно хворих, чий стан описувався латинським виразом *Non compos mentis* (несамовитий, безумний чи безпам’ятний) [13, с. 261]. Подальшу деталізацію подає «Універсальний етимологічний англійський словник» 1726 року. За його допомогою ми можемо стверджувати, що “disability”/“disable” утворені за допомогою префіксальної заперечної частки *dis-* «не» і кореневої першооснови – латинського іменника жіночого роду «*habilitas*» (спроможність) та прикметника «*habilis*» (придатний, голий) з узагальненим тлумаченням дизабіліті як «стану неспроможності, нездібності та кволості» (“being unable, uncapable or unfit”) [8, с. 268].

Популярність ідей Просвітництва в Європі в XVII – XVIII століттях дали поштовх неабиякому поступу гуманітарних наук. Вагомий внесок у цей процес зробив відомий лексикограф Семюел Джонсон. Завдяки його наполегливій праці у 1756 році побачив світ перший двотомний словник англійської мови, в якому автор подавав значення слів із творів тодішніх письменників. Такий підхід дав можливість узагальнити та розширити розуміння «disability» як «1. браку сили робити щось, слабкості; 2. відсутності належної кваліфікації для будь-якої цілі, правої перешкоди» (переклад мій – *Н. М.*) [15, с. 297]. У наступному більш повному виданні 1785 року цього ж словника дослідник вказує на дизабіліті також як і на безсилля (*impotence*) [16, с. 598]. В інших публікаціях Семюела Джонсона, надрукованих пізніше у XIX сторіччі, потрактування цього поняття суттєво не змінилось. Лише у 1897 р. здійснено найбільш повний опис терміну у «Новому англійському словнику на історичних принципах», де на основі матеріалів зібраних Філологічним товариством Оксфорда, розширені визначення були доповнені

численними прикладами вжитку “disability” у художній та науковій літературі XV – XIX століть. Так, це вже «1. брак здатності (виконувати будь-яку справу або функцію); недієздатність, неспроможність, безсилля; 2. неможливість в очах закону або створена законом; обмеження, спрямоване на те, щоб запобігти будь-якій особі чи групі осіб ділитися обов’язками або привілеями, які в іншому випадку були б доступні для них» (переклад мій – Н. М.) [7, с. 397–398]. Однак точніших обрисів дизабіліті набуває в англійських джерелах XX століття, де його денотат звужується та конкретизується. Лише у 1903 р. цей термін безпосередньо представили як відсутність тілесної активності, сили чи міці, а також нестачі психічної чи розумової здатності [21, с. 65]. Таке потрактування залишилось актуальним і через століття, адже у «Лонгменському словнику сучасної англійської мови» “disability” – «1. фізичний або психічний стан, який ускладнює будь-кому правильно використовувати частину свого тіла або навчатися нормально; 2. коли у Вас є фізична або психічна нездатність; 3. гроші, які уряд дає людям з фізичними вадами» (переклад мій – Н. М.) [18, с. 441].

Цінним для нашого дослідження є еволюція поняття дизабіліті у лексикографічних працях американських філологів. XIX століття стало переломним для Сполучених Штатів Америки. Молода держава шукала власну ідентичність та прагнула до визначення свого місця у світі. Ці стремління були підкріплені вагомими академічними здобутками. Зокрема до таких належить перший «Американський словник англійської мови» 1828 року, упорядником якого був шанований мовознавець Ной Вебстер. Він, виходячи із реалій власної країни, глибше конкретизував “disability” як «1. відсутність належної природної або тілесної здатності, сили чи здібності; слабкість; імпотенція; як дизабіліті, що виникає внаслідок немочі або зламаних кінцівок; 2. відсутність належних інтелектуальних здібностей чи сили розуму; недієздатність; як дизабіліті психічно хворого мислити або укладати договори» (переклад мій – Н. М.) [23, с. 577]. Проте важливим є інший аспект, на який звернув увагу автор. Лексикограф, на відміну від його британських попередників, пояснив денотативну відмінність між словами disability та inability. Останнє вказує на брак здатності, тоді як перше на її втрату [23, с. 577]. Це означає, що дизабіліті інтерпретується вже не так як відсутність навичок чи знань, а як неможливість здійснювати певну діяльність у силу фізичних чи психічних вад. Таке потрактування залишилось незмінним упродовж XIX століття в межах американського наукового дискурсу, підтверджуючим фактом є подальші видання праці Ноя Вебстера. Незначне доповнення з’явилося в багатотомному «Словнику століття» – енциклопедичному лексиконі англійської мови 1895 року, у якому дієслово «disable» означало калічити (to cripple) та паралізувати (to paralyze) [19, с. 1639].

Малопомітна, проте, на наш погляд, сутнісна зміна відбулась у розумінні дизабіліті в першій чверті XX століття. У лексикографічних джерелах США вчені почали виділяти це поняття в площині нестачі чи відсутності фізичної, інтелектуальної і, як наслідок, соціальної здатності [22, с. 286]. Це був перший крок до усвідомлення західним англійським науковим простором суспільної важливості окресленої проблеми. Після Другої світової та інших воєнних кампаній з фронту повернулось чимало скалічених солдат, які потребували лікування, догляду та належної уваги з боку держави. У той період філологи наголошували, що дизабіліті вже не так є браком чогось, а саме станом, у якому перебуває особа. Важлив ою є і згадка про «неможливість займатися професією через фізичний чи психічний розлад» (переклад мій – Н. М.) [24, с. 236]. Зрештою, акумулювавши історичну традицію та здобутки вчених, сучасне американське мовознавство зводить дефініцію “disability” до двох найосновніших значень: «1: фізичний, розумовий, когнітивний або стан розвитку, який погіршує, перешкоджає чи обмежує здатність людини займатися певними завданнями або діями чи брати участь у типових щоденних заходах та взаємодіях, [...] також: порушена функція або здатність [...]; 2 а (1): порушення (наприклад, хронічне захворювання або травма), що перешкоджає будь-кому займатися продуктивною працею [...], (2): порушення (наприклад, spina bifida), що призводить до серйозних функціональних обмежень для неповнолітніх; b: програма, що надає фінансову підтримку особі, яка постраждала від дизабіліті, [...] також: фінансова підтримка, надана такою програмою» (переклад мій – Н. М.) [10].

Синтезуючи наші напрацювання, ми можемо констатувати, що “invalid/invalidity” та “disability” побутують у межах координат західноєвропейського академічного простору вже більше п’яти століть. Незважаючи на схоже латинське та французьке походження та первинне застосування в документообігу, саме дизабіліті набуло найбільшого поширення у Великій Британії та США. Причинами цьому є як генеалогічна первинність, так і початкова семантична багатозначність. Недивно, що саме цей термін є частиною багатьох дисциплін – юриспруденції, філософії, соціології, медицини чи досліджень ненормативної тілесності. Вважаємо доцільним застосування поняття дизабіліті для сучасних українських літературознавчих студій в силу його поліаспектності та меншого негативного сприйняття.

Література:

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т.; ред. кол.: О.С. Мельничук (гол.) та ін.; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 2. 573 с.
2. Свєрбілова Т.Г. Мотив подорожі в сучасному сінєма-тексті в світлі соціальної моделі дизабіліті (ненормативної тілесності) Сучасні літературознавчі студії. 2015. Вип. 12. С. 488–505.
3. Словник української мови: в 11 т.; ред. кол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1973. Т. 4. 840 с.
4. Суковата В.А. Теорія «дизабіліті» та конструкції інвалідності в масовій культурі Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2012. № 1. С. 84–98.

5. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.; авт.-сост. В.И. Даль. Санкт-Петербург: Типография М.О. Вольфа, 1881. Т. 2. 814 с.
6. A Dictionary of the French and English Tongues / compiled by Randle Cotgrave. London, 1632. 326 p.
7. A new English dictionary on historical principles / edited by Dr. James Augustus Henry Murray. Oxford: Clarendon Press, 1897. V. 3. 1240 p.
8. Bailey Nathan A universal etymological English dictionary. London, 1726. 946 p.
9. Bailey Nathan A universal etymological English dictionary. London, 1763. 946 p.
10. Disability. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/disability> (дата звернення 01.06.2018).
11. Encyclopaedia Britannica. Edinburgh: A. Constable and company, 1903. V. 11. 800 p.
12. Godefroy Frédéric Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle: en 10 volumes. Paris: Casteillon-Dyvis, 1883. V. 2. 793 p.
13. Harris John Lexicon technicum, or A universal English dictionary of arts and sciences: explaining not only the terms of art, but the arts themselves. London: Printed for Dan. Brown, Tim. Goodwin, John Walthoe, Tho. Newborough, John Nicholson, Dan. Midwinter and Francis Coggan, 1708. V. 1. 930 p.
14. Histoire de l'hôtel Royal des Invalides depuis sa fondation jusqu'à nos jours. Tome Premier. Blois: Ch. Groubenchal, 1845. T. 1. 386 p.
15. Johnson Samuel a Dictionary of the English language. London: Printed for J. Knapton, C. Hitch and L. Hawes [etc.], 1756. V. 1. 578 p.
16. Johnson Samuel a Dictionary of the English language. London: J. F. And C. Rivington [etc.], 1785. V. 1. 1104 p.
17. Littleton Thomas Les Tenures. London, 1585. 171 p.
18. Longman dictionary of contemporary English / director Della Summers. Harlow, 2003. 1950 p.
19. The Century dictionary. An encyclopedic lexicon of the English language / prepared by superintendence William Dwight Whitney]. New York: The Century Co., 1895. V. 2. 1776 p.
20. The concise Oxford dictionary of current English / adapted by Henry Watson Fowler and Francis George Fowler. Oxford, 1919. 1044 p.
21. The encyclopaedic dictionary. London: Cassell and company, 1903. V. 3. 770 p.
22. The new supreme Webster dictionary / editor-in-chief George G. Hagar. New York: World syndicate company (incorporated), 1922. 1168 p.
23. Webster Noah an American dictionary of the English language. New York, 1828. V. 1. 1026 p.
24. Webster's seventh new collegiate dictionary / based on Webster's third new international dictionary. Springfield: G. & C. Merriam Co., 1963. 1254 p.
25. Webster's seventh new collegiate dictionary / based on Webster's third new international dictionary. Springfield: G. & C. Merriam Co., 1965. 1222 p.

Анотація

Н. МАЛАНІЙ. ДИЗАБІЛІТИ ТА ІНВАЛІДНІСТЬ: ГЕНЕАЛОГІЯ ПОНЯТЬ

У статті порушено питання виникнення, розвитку та становлення термінів «дизабіліті», «інвалідність» та «інвалід» у межах європейського наукового дискурсу. Особливу увагу приділено саме англо-американському вжитку цих понять. Основним матеріалом роботи стали численні лексикографічні джерела.

Ключові слова: дизабіліті, ненормативна тілесність, інвалід, інвалідність, генеалогія.

Аннотация

Н. МАЛАНІЙ. ДИЗАБИЛИТИ И ИНВАЛИДНОСТЬ: ГЕНЕАЛОГИЯ ПОНЯТИЙ

В статье затронуты вопросы возникновения, развития и становления терминов «дизабилити», «инвалидность» и «инвалид» в европейском научном дискурсе. Особое внимание уделено англо-американскому использованию этих понятий. Основным материалом работы стали многочисленные лексикографические источники.

Ключевые слова: дизабилити, ненормативная телесность, инвалид, инвалидность, генеалогия.

Summary

N. MALANII. DISABILITY AND INVALIDITY: GENEALOGY OF THE TERMS

The article raises the question of the emergence, development and formation of the terms “disability”, “invalidity” and “invalid” within European scientific discourse. Particular attention is paid to the Anglo-American use of these concepts. The main materials of the work were numerous lexicographic sources.

Key words: disability, non-normative corporeality, invalid, invalidity, genealogy.